

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.03.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

*Подписано в печать 15.03.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.*

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana,
Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АҒАБЕКОВА Ж.А. ЖАЛМАХАНОВ Ш.Ш.	Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы.....	7
БАЙТИЛЕУОВА Ғ.А. ЕШИМОВ М.П. ДҮЙСЕНБАЕВА Р.И.	Фрейм арқылы сөздік қорды арттыру.....	21
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р.	Сыбайлас жемқорлық термині негізінде жасалған сөздерді аудару мәселелері.....	35
ЖАҚЫПОВ Ж.А., АМАҢДЫКОВ О.М.	Сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер.....	46
ЗНАМБУЛОВА К.К. NOVRUZOVA N.	Information technology and the status of the development electronic dictionaries in turkish lexicography.....	57
КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Желі қолданушысының коммуникативтік типтері.....	71
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O.	The social significance of internet vocabulary in chinese language.....	87
НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі.....	102
РАЙНБЕКОВА Г.С.	Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері.....	113
РЫСБЕРГЕН Қ.Қ., УӘЛИ Н.М.	Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы.....	128
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.	Ғалым Қ.Мамаділ көзқарасындағы тілдік бірліктің ойға қатысты мәндену сипаты.....	143

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі және поэтикалық мәні.....	154
АЛИМБАЕВ А.Е.	Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы.....	167
АКТАНОВА Ш. АКТАНОВА А. АМАНГАЗЫКҰЛЫ М.	Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway.....	179

ЖҰМАҒҰЛ С.Б.		
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-	
ЖҰМАҒҰЛ А.Б.	социофольклортану аспектісіндегі талдау.....	191
КАЛИЖАРОВА Ж.Т.		
МАДИБАЕВА К.К.	Эпистолярная проза как литературный феномен.....	202
КӘПҰЛЫ Д.	Ақыт Үлімжілұлы шығармашылығы және әдеби-	
САҒЫНАДИН Г.	фольклорлық интеграция.....	214
КОКБАС Ж.,	Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы «Тұғырыл хан»	
КУРМАМБАЕВА К.С.	бейнесі.....	226
НУРГАЛИ К.Р.	Детская повесть Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа»: от	
НУРМАНОВА Ж.К.	книги – до ремейка.....	236
СЕКЕЙ Ж.	«Аласты ойлап шыққан жас...» (Д.Әшімханұлының	
	«Жынды жел» әңгімесі негізінде).....	250
ТАГУДРЕТОВА Б.Б.	Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі.....	261
ТҰРЫСБЕК Р.С.		
БАТАН С.	Жазушы еңбегі: жаңашыл бағыт пен көркемдік өріс.....	274

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.	Сыр сұлейлері шығармаларын оқытудың әдістемелік	
	ерекшеліктері.....	297

ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Қ.Ахметовтың ғылыми-педагогикалық қызметі.....	312
-------------------	--	-----

ХҒТАР 16.01.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.08>Б.И. НҰРДӘУЛЕТОВА Есенов университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтау, Қазақстан
(e-mail: nurdauletova@mail.ru)***СЕРІКБОЛ ҚОҢДЫБАЙ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ» ЖЫРЛАР ЦИКЛІ**

Аңдатпа. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі түркі тектес халықтардың бірнеше мемлекеттік құрылымдарға бөлініп қайта құрылуының, сонымен бірге олардың рухани қалыптасуының тарихи-көркемдік баяны болып табылады. Жырдың тілдік әлеуетіндегі білімдік ақпаратты зерттеп-зерделеу арқылы «ноғайлық тек», «қазақылық ету, қазақ шығу» феномендерінің қалыптасу аймағы мен рухани негізін айқындау «Қырымның қырық батырына» байланысты зерттеулердің тың саласы болып саналуы тиіс. Шындығында, «жырдың тарихи-географиялық кеңістігін, жырды тудырушы тілдік, поэтикалық ортаны» зерттеу «басы ашық» мәселе ретінде назардан тыс қалып келгені байқалады. Себебі жыр мазмұнындағы географиялық, тілдік деректер, оқиғалар желісі, басты қаһармандардың тарихи тұлғалармен есімдес, тағдырлас болуы «жырлар циклі Алтын Орда дәуірінде, XIV-XV ғасырлар ішінде дүниеге келген, жырды тудырған «ноғайлы жыраулық дәстүрі» деген ғылыми аксиоманы қалыптастырған және зерттеушілердің қай-қайсысы да осы қалыптасқан аксиоманы одан әрі ғылыми негіздеу, осы ақиқаттың айналасында түрліше бағытта ғылыми, тарихи айғақтар іздеу бағытында жұмыстанған. Жыр циклі филологиялық, ішінара тарихи аяда зерттелген. Сондай-ақ, бүгінге дейінгі зерттеулерде жырлар циклінің лингвистикалық сипаттамасы мәтіндегі жеке сөздердің мағынасын түсіндірумен (ол да толық тарихи-этимологиялық талдау емес), топонимдік, антропонимдік, этнонимдік атаулардың тізбесін берумен ғана шектелген еді. Ал, «Қырымның қырық батыры» жырлар циклін зерттеудің С.Қоңдыбай негіздеген жаңа кешенді әдісі география, тарих, әдебиеттану (фольклортану, мифтану), философия, теология пәндеріне қатысты білім қорын бір ғана лингвистикалық кеңістікте топтастырып, жинақтап, жүйелеуге арналады.

Осы мақалада «Қырымның қырық батыры» сияқты тарихи-поэтикалық туындының гензисін, қалыптасу ареалын жаңа бағытта қарастырған

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпиграфиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

С.Қондыбай еңбектеріне талдау жасаймыз, оның зерттеу әдістемесін ашып көрсетуге күш саламыз.

Түйін сөздер. Қырымның қырық батыры, Серікбол Қондыбай, генезис, поэтикалық ареал, түркілік архетип, сингармониялық вариант, ономотаным, мифотаным.

Кіріспе. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі қазақ, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ, өзбек, түрікмен және басқа да түркі халықтарына ортақ қаһармандық жырлардың тізбегінен тұрады. «Жыр тізбегі» деп аталу себебі жырға арқау болатын оқиғалар «Алтын Орда» мемлекетінің, Ноғай ордасының тарихына қатысты тұлғалар мен аймақты қамтып, хронологиялық жақтан бір-бірімен жалғасып кетеді. Жырдың бас қаһармандары бір-бірімен әкелі-балалы болып, генологиялық тізбек құрайды. «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліне кіргізілген бірқатар жырларды ноғайлар, татарлар, қырым татарлары, қарақалпақтар, башқұрттар өздерінің халықтық жырлары ретінде таниды. Біздің пайымдауымызша, жырдың «Қырымның қырық батыры» жырлар тізбегі ретінде бір жүйеде топтастырылуы Мұрын жырау Сеңгірбекұлының репертуарында толық көрініс тапқан. Осы ойымызды В.М.Жирмунскийдің: «Циклизация казахско-ногайского эпоса очень свободная: поэмы «Нуреддин», «Муса хан», «Карасай и Кази», «Тел-Ағыс» имеют каждая свой самостоятельный сюжет, расходятся в целом ряде фактических деталей и связаны только общими рамками генологии героев... Существование такого свода было обнаружено впервые в 1942 г. казахскими фольклористами, отыскавшими в Западном Казахстане, в районе Мангышлака, старого сказителя Мурун-жырау Сенгирбаева, единственного до настоящего времени известного нам исполнителя этого эпического цикла» [1, 466], – деген пікірі де бекіте түседі. Сондай-ақ, ноғай зерттеушісі М.Сикалиев «Ногайский героический эпос: способы эпического изображения героев Ногай» аталатын диссертациялық зерттеу еңбегінде «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің бастауы болып табылатын «Едіге», «Мамай», «Шора батыр», «Айсаның ұлы Ахмет», «Әділ – Сұлтан» жырларын ноғай халқының ұлттық эпосы ретінде қарастырады. Зерттеуші ноғайдың ұлттық эпосының құрамында батырлық жырлары мен қатар ғашықтық жырлары да бар, батырлық эпосты жырлаушыларды «жырау», ал ғашықтық эпостарды жырлаушыларды «бахшы» деп атайды деп көрсетеді. Бірақ ғалым «ноғай эпосының дамуы олардың циклдену дәрежесіне жеткен жоқ, осынша көп поэмалар бір эпопея болып тұтасып кете алмаған» [2], – деп мойындайды. Аталған жыр цикліне енетін бірқатар жырды татар, башқұрт, қарақалпақ ұлттық батырлық эпосының басы ретінде қарастыратын зерттеу еңбектерде де бұл жырлардың тұтастануы, бір циклдік тізбекке енетіндігі жөнінде ештеңе айтылмайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. С.Қондыбай зерттеулерінде аталған

жыр циклі тұңғыш рет лингвомәдениеттанымдық, ономотанымдық, мифотанымдық аяда қарастырылды. Біз мақаламыздың көлеміне қарай зерттеудің кейбір ерекшеліктерін ғана қарастырып өтпекпіз. Зерттеу барысында лингвокогнитивтік, тарихи-этимологиялық, компонентті-семантикалық әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. «Біз, ең алдымен, «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің генезисін анықтайтын басты тіректі анықтадық, ол – жырлардағы қаһармандарының есімдік прототипі болған ноғайлы заманының тарихи тұлғаларының өміріне арқа сүйеу емес, жырлардағы ономастиконның (адам, ру, жер-су атауларының) тарихи-географиялық мәлімет бере алатын «эмпирикалық айғақ болу» мүмкіндіктеріне сүйену» [3, 9],– деп, өзі көрсеткендей Серікбол жырдың шығу тегі мен генезисін мәтіндегі сырт көзге елеусіз, жалпылама мәндегі «поэтикалық кеңістікті» құрайтын адам, жер-су атауларынан, ру, тайпа аттарынан іздейді. Атаулар мен жеке сөздердің этимологиясын сол сөздердің астарындағы халықтық таным мен мифологиялық түсініктерді саралау арқылы «қалыптасқан ғылыми шаблоннан» мүлде басқа, тың болжамдар жасайды.

«Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі, біздің ойымызша, ең көп таралғаны: «Едіге», «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қази», «Шора батыр» жырлары. Басқа түркі халықтарындағы, ел арасындағы нұсқаларын айтпағанда, ҚР Ұлттық Ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорында «Едіге» жырының – 17, «Орақ-Мамайдың» – 15, «Қарасай-Қазидің» – 13, «Шора батырдың» – 12 нұсқасы сақталған [4].

Серікбол: «Жыршылар, әдетте, баяғы түпнұсқаның көркемдік деңгейін дамытуға тырысса да негізгі жер-су атауларына көбіне-көп мән бермейді, сондықтан жер-су аттарының көпшілігінің қайда екені ұмытылса да келесі ғасырларда сақтала береді» [3, 12], – дейді. Қазақша нұсқаларын айтпағанда, татар, ноғай, башқұрт, қарақалпақ нұсқаларында да қазіргі Маңғыстау, Үстірт, Атырау, Ақтөбе территориясын қамтитын «поэтикалық географияның сақталуы» жыр циклінің қазақылық тегін негіздей түседі.

Татаршада:

Жаек белан Иделда,
Алтын Урда, Ак Урда,
Данлы Кыпчик жирендә,
Татардан туған Нугай илендә [5, 12]

Башқұртшада:

Әле Идел, Нөгөштә,
Яйык, Әйек ныулаған,
Бөтә Урал буйлаған [6, 51]

Қарақалпақшада:
Едил менен Жайықтан,
Бөктергили адырдан,
Нұраның қара құмынан,
Қарғалы, Елек бойынан,
Ноғайдың толы елінен,
Жоқ қыдырып келемин [7, 290].

Татаршада:
Идел белан Жаектан,
Нократ белан Чулманнан,
Өзгәри суккан Болгардан,
Бөктәргеле Адырдан,
Нораның кара комынан,
Уел белан Кыелдан,
Халығым кубыл килгәндә [5, 140]

Зерттеуші Ж.Асановтың көрсетуінше, бұл географиялық атаулар – «бұрынғы Алтын Ордаға, қазіргі түркі халықтарына тиесілі атақоныстар» [8, 283].

Серікбол зерттеулеріндегі лингвистикалық талдауларға негізделген ғылыми пайымдаулардың біз байқаған негізгі сипаттары төмендегідей.

Семантикалық қисындау. Таспагер – таспа сөзінің «лента сияқты кесіп, тіліп алынған тері» мағынасындағы «лента, арқан, қайыс жіп» семасын жылан туралы ұғым-түсінікпен байланыстырып, Таспагер сөзінің мифоархаикалық баламасы Кержылан деп көрсетеді. [9, 142]

Атаулардың семантикалық табиғатын (басқаша айтқанда, атаулардың жасалуының мағыналық уәжін) зерттеуде семасиологтар семантикалық талдаудың компоненттік әдісін ұсынады. Компоненттік талдау сөздің бойындағы ұғымдық қабаттарын қарастырып, олардың осы сөз арқылы беріліп тұрған атаудың ортақ мағынасына қатысын айқындайды. Яғни компонентті талдау сөздің бойындағы негізгі семаларды анықтап, салыстырады. Семалардың өзін архисема, дифференциалды сема, интегралды сема деп жіктеушілік те бар [10, 65].

Таспагер (батырдың тұлпары) атауын жылан ұғымымен байланысты қарастыру үшін таспа сөзінің семасына компонентті талдау жасап қарайық. Таспа сөзінің архисемасы «тері» болса, дифференциалды семасы «жіңішке, лента сияқты тіліп алынған тері», интегралды семасы «қайыс, қамшы». Семантикалық өріс теориясы бойынша таспа және жылан сөздеріне қатысты барлық мағыналар мен ұғымдарды жаймалап қарастырап болсақ, екі лексикалық нысанның түйісетін нүктесі «жіңішке, лента сияқты және ирелеңдеу» семаларының айналасына тоқайласады. Таспагердің құрамындағы гер (кер) тұлғасының (Құлагер, Ақтангер, Керқұла, Керторат) жылқының түсіне байланысты қолданылып қана қоймай, жыланның да сипатын беруге жұмсалатыны (кержылан) осы екі ұғым-атауды

жақындастыра түседі. Жалпы жылан атаулының түркілік танымда «сиқырлы, киелі, тылсым» ұғымымен байланысты қаралатынының ескерсек, батырдың тұлпарының Таспагер аталуы (таспа және кер (гер) сөздерінің екеуінің де семалық астарында жыланға жақындататын тылсымдық ұғым бар) оның мифологиялық табиғатын айқындай түседі.

Архаикалық түбірлердің түпкі мағынасына морфонологиялық талдау жасау: жылан, жылға, жылқы, үлек, лақ, елек, елік сөздерінің ең ежелгі түпкі формасы ыл, ық деп көрсетіп, осы форманттың архаикалық семантикасын «меншіктеу» ұғымымен байланыстырады [9, 152]. Бұл сөздердің көне түркілік варианты иылан, иылға, иүлек, иылақ, иілек, иелік түрінде болып, барлығы иыл/иіл түбірінен өрбіген. Көптік, меншіктілік мағынасын беретін -л, -ыл, -іл формантының этимологиялық саралануынан көптік мағыналы -лар/лер, меншіктілікті білдіретін -лы/лі, тиістілікті білдіретін -лық/лік, -меншіктеуді білдіретін -лан/лен, -лау/леу форманттары қалыптасқан. Л фонемасының архесемантикалық сипатындағы меншіктілік мағынасы текті білдіретін мағынамен де ұштаса қолданылатыны байқалады. «...Бұл үзіндіден біз ортағасырлық Маңғыстауда эрек немесе эрекли деген рудың немесе елдің болғандығын біле аламыз. Осы сөзді Айрақтымен ұштастыруымызға себеп болған: айрақты сөзіндегі -ты (-лы) формантының ру есіміне тән «ұлы», «оғлы» мағынасын бере алатындығы, яғни этноним жасаушы негізгі есім – «айрақ» [9, 85]. Осы жұрнақтың семантикалық реңкі қазіргі түркі тілдерінде әлі де байқалады. Мысалы, тегі дегенді білдіретін -лы жұрнағының қолданылуы: Нұржантегі – Нұржанлы. Байұлы, Әлімұлы этнонимдерінің құрамындағы ұлы морфемасының да түп-төркіні – оғлан/оғлы формантынан шыққан болуы керек. Бұл сөздердің архаикалық түп-төркіні тоғ («туу»), тоғұл («туған, туылған») түбірлерінен тарайды. Тоғұл, оғұл, тоғұллақ, оғұллақ, оғылақ, ылақ. Тоғұл – малдың төлі, оғұл (ан көптік форма, адамзат баласына қатысты қолданылған) – адамның баласы, ұл. [11, 83]

Түркілік архетиптердегі сингармониялық варианттардың мүмкіндігіне сүйенеді. С.Қондыбай «Қырымның қырық батыры» жырлар цикліндегі Айрақты этониміне талдау жасау барысында осы тұлғаға ұқсас нұсқаларды тізбелеп көрсетеді: «Айрақ>ейрек>ыйрақ>ійрек>үйрақ>үйрек>ойрақ>өйрек. Енді тұрақсыз «й» дыбысын алып тастап, қайта ізденіп көрсек: Ерек>ырақ>ірек>ұрақ>үрек>орақ>өрек. Осы сөздердің ішінен фольклорлық қорда бары – Орақ пен Үйрек. Сондықтан осыларды қарастырып көрейік.» [8, 86].

Нәтижелер. Серікбол уәждеген й дыбысының тұрақсыздығы жөніндегі ғылыми пайымдауларға барлау жасап көрейік. Түркі тілдері дыбыстық жүйесінің қалыптасу тарихында й сонорының үш түрлі позициясы сөз болады: 1 сөз ортасында, сөз аяғында ғг дыбыстарының тарихи эволюциясының й дыбысымен байланысы (жегде – жейде, бағла – байла, -); 2 сөз басындағы й –дж – ж – т – д – ш – ч – с – з – с` сәйкестіктері; 3 й дыбысының сөз басында және сөз

ортасында протезалық, эпентезалық қызметі.

Қазіргі қазақ тілінде ж-мен айтылатын кейбір сөздер өзге түркі тілдерінде й, дж, т, ч, с, ш дыбыстарымен басталады: қыпшақ тілдерінде жол~джол, оғыз, қарлұқ тілдерінде йол, алтай, чулым тілдерінде тйол~дйол, тува, хакас, шор тілдерінде чол, қарашай, балқар тілдерінде дзол~зол, якут тілінде суол, чуваш тілінде с`ул [11, 7]. Көне түркі тілі ескерткіштері тілдерін зерттеу барысында, сондай-ақ, қазіргі түркі тілдері материалдарын салыстыру негізінде академик В.Радлов бастаған белгілі түркітанушылар й –дж – ж – т – д – ш – ч – с – з – с` сәйкестігінің ең ежелгі формасы й нұсқасы деген шешімге келген. Яғни түркі тілдерінің қалыптасуының өте ежелгі кезеңінде сөз басындағы й дыбысы дж аффрикатына өзгерген, кейін құранды дыбыс д, ж, т сияқты жеке дыбыстарға ажыраған, дамудың тағы бір сатыларында бұл дыбыстар қатанданып, ш, ч, с дыбыстарына, бірқатар тілдерде жұмсақ ызың з, с` дыбыстарына айналған. Зерттеушілердің көрсетуінше, й-дің сөз басында дауысты дыбыстардың алдында дж аффрикатына айналатындығын испан, португал, иран, үнді тілдерінің мысалдарынан да байқауға болады екен [12, 256]. Сондай-ақ, сөз басындағы й –дж – ж сәйкестіктерін түркі этногенезімен байланыстыратын құнды пікірлер де бар [13].

Профессор Б. Сағындықов й сонорының протезалық (сөздің алдынан қыстырылу), эпентезалық (сөз ортасында қыстырылу не дәнекер болу) қызметтерін атап көрсетеді. А.М.Щербактың зерттеулері бойынша, й-дің протезасы негізінен чуваш тіліне тән: йат (ат), йер (жер), йене (ін), йур (жыр), йут (жат) т.б., ішінара гагауз тілінде: йэт (ет), йэв (үй), йэркэк (еркек) т.б., өзбек тілінде: йоғош (ағаш), йығла (жыла) т.б. кездеседі [14, 79].

Й эпентезасы көне түркі ескерткіштер тілінде анық көрінеді. Күлтегін ескерткішінде: «құрығару Темір қапығқа тегі сүлейү бірміс» (сүлейү - соғысып), «Күлтегін йадағын оплайу тегді» (оплайу - опыру), «Күлтегін бег башлайу қытымыз» (башлайу - бастау). Осы мысалдарда көне түркілік сүле, опла, башла етістіктеріне –у түйық етістік формасы й эпентезасы арқылы жалғанып тұр.

Жоғарыда талданған 3 позициясында да й сонорының сөз құрамынан түсіп қалуға бейімділігі, тұрақсыздығы туралы айтылмайды, керісінше, Б.Сағындықов й дыбысына: «Й. Бұл ежелгі дәуірде таза дауысты и-ден пайда болған сонор фонема. Аллофондары жоқ, ең тұрақты дыбыс» [11], – деп сипаттама береді.

Айрақ, Орақ, Үйрек атауларының тұлғалық бірнегізділігін дәлелдеуге қатысты а~е~ү~ү~о~ө~ы~і сингармотиптеріне тоқталайық.

Көрсетілген дауыстылар тізбегі әрқайсысы жеке сөз жасауға қатысатын дербес фонемалар болып табылады. Түркі тілінің жалғамалылық табиғатына сәйкес түбір мен қосымшаларды біртұтас етіп, бір бүтін тұлға ретінде біріктіру үшін сингармонизм заңы қалыптасқан. Сингармонизмнің екі түрі палатальдық және лабиальдық гармония дауыстылармен бірге дауыссыздардың да бір ыңғайға бағынып тұтасуына ықпал етеді. Дауысты дыбыстардың жуан, жіңішке,

еріндік, езулік, ашық, қысаң сингармотиптеріне сәйкес сөз мағынасы да өзгеріп отыруы тиіс. Бірақ тілімізде осы заңдылыққа бағынбайтын, лексикалық мағыналары бірдей бола тұра, бірде ашық, бірде қысаң, бірде жуан, бірде жіңішке дауыстылармен келетін сөз варианттары кездеседі. Мұндай варианттар бір тілдің ішінде, диалектілерде, бірнеше туыс тілдер арасында, көне және жаңа тілдер арасында кездеседі. Мысалы, қазіргі қазақ тілінде: ақыраңда~әкіреңде, ажым~әжім, адыраңда~одыраңда, дабыс~дыбыс, аңқай~аңқи, ұңғы~үңгі дарылда~дырылда т.б., диалектілерде: асылы~әсілі, жапырай~жәпірей, камзол~кемзол, шойнақ~шұйнақ, көлік~күлік, тұмау~тымау, үндеме~індеме, шоқым~шүкім~шұқым~шөкім т.б., түркі тілдері арасында: як. тыл – тува дыл – қырғ., ноғ., құм., өзб. – тил – түр., түркім., гагауз., әзерб. – дил – тат, баш – тел – қаз. тіл. т.б. Бұл келтірілген мысалдар вокализмдердің бір мағыналы сөздердің құрамында сингармониялық вариант түзуі түркі тілдерінің өн бойында кездесетін тарихи құбылыс екенін көрсетеді. Осы құбылысты профессор М.Томанов: «Ондай вариантты сөздердің өзгерістері (дауыстылар ыңғайында) тек басқы буын ыңғайында көрінеді. Бұл құбылыс бір ғана тіл құрамында емес, туыстас тілдер арасында да осы сыпатта орныққан... Сингармониялық варианттардың пайда болу дәуірі – полисинтетикалық комплекс болған кез емес, қайта сол құрылыстың аглютинацияға ауысу кезінде сингармонизмнің функциональдық мән алып, дауыстылардың жіктелген кезі болуға тиіс» [15, 45], – деп түсіндіреді. Сингармониялық вариант түзетін сөздердің барынша толық тізбегіне салыстырмалы, типологиялық талдау жасау арқылы неғұрлым көне вариантын табамыз. Мысалы, қазіргі әдеби тілдегі нұсқасына қарағанда, диалектілік нұсқаға көнелік сипат тән, сонымен қатар түркі тілдерінің ішінде басқа тілдердің ықпалына көп түсе қоймаған, барынша бағзылық сипатын сақтаған түркі тілдерінде (чуващ, хакас тілдері) кездесетін формалардың, көне түркі ескерткіштері тіліндегі вариант-формалардың ежелгілігін анықтауға болады. Адыраңдау~одыраңдау сәйкестігінен сөз басында а~о сәйкестігінің мысалын тапсақ (айырақ ~ойрақ), шоқым~шүкім сәйкестігі арқылы о~ү ауысуының мүмкін екендігіне (ойрақ~үйрек) көз жеткіземіз. Сонда Айырақ (ты), Үйрек нұсқасының біреуі алғашқы болады да, Орақ ортаңғы нұсқа болуы тиіс. Міне, осы бағытта жыр мәтіндеріндегі сакралды (антропонимдер, топонимдер) атауларға типологиялық талдау жасау арқылы, жырдың неғұрлым көне нұсқасын болжауға мүмкіндік бар.

Қорытынды. Қазіргі полипәндік зерттеулер ұлттың тарихын, мәдениетін тек кешенді талдаулар негізінде ғана зерттеудің нәтижелі болатынын көрсетіп отыр. Тілдің аксеологиялық, философиялық астарын, діни-мифологиялық түсіндірмесін, ұлттық мәдениетпен арақатынасын зерттейтін жаңа лингвистикалық бағыттар бар, бірақ лингвистикалық талдаулар нәтижесін нақты тарихи дерек көзі ретінде қарастыратын лингвистикалық тарих деген пән жоқ. Бұндай әдіс хатқа түсіп, қатталған нақты жазба мұраларға ғана сүйенетін тарих ғылымында қолға алына қойған жоқ. Әрине, осындай синкретті ғылыми зерттеуге бару үшін тарихи жад пен лингвистикалық бейім-қабілет қажет екені

түсінікті. «Қырымның қырық батыры» жырлар циклінің поэтикалық жақтан тұтастанып, жырлар тізбегі ретінде қалыптасқан поэтикалық аралын, тарихи кезеңдерін анықтауда Серікбол Қондыбай ұсынған зерттеу әдісінің мәні үлкен деп есептейміз. Себебі ғалымның зерттеулеріндегі лингвистикалық таным жеке сөздердің семантикалық құрылымындағы халықтық сакралды ұғымдар мен жеке фонемалардың архаикалық семаларын салыстыра зерттеуге арналған жүйелі білімге негізделеді.

Әдебиеттер

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974. – 723 с.
2. Сикалиев М. Ногайский героический эпос: способы эпического изображения героев Ногай. – Майкоп, 2008. – 161 с.
3. Қондыбай С. Мұрын жырау мұралары. Алматы: Арыс, 2010. - 380 б.
4. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Тоғызыншы кітап. Алматы: Тіл баспасы, 2012. – 360 б.
5. Идәгә. Қазан: Татарстан кітап нәшрияты, 1988. – 254 б.
6. Башкорт халық ижады. 5-т. Өфө: Кітап, 2008. -392 б
7. Едиге. Өтенияз варианты. Нөкіс: Қарақалпақстан, 2008. – 207 б.
8. Асанов Ж. Едіге: аңыздар мен жырлар. – А.: Орхон, 2008. – 312 б.
9. Қондыбай С. Есен-қазақ. – Алматы: Арыс, 2008. – 400 б.
10. Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы: 2007. – 144 б.
11. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 261 б.
12. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Москва, 1984. – 852 с.
13. Бернштам А. Следы джекания в тюркских языках Средней Азии. <https://forum.eurasica.ru/topic/5018-начальные-й-дз-дж-ж-ж-з-в-тюркских-языках/>
14. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков (имя). Ленинград, 1970. - 204 с.
15. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 411 б

Б.И. НУРДАУЛЕТОВА

Университет Есенова, город Актау, Казахстан

ЦИКЛ ПОЭМ «СОРОК БАТЫРОВ КРЫМА» В ИССЛЕДОВАНИЯХ СЕРИКБОЛА ҚОНДЫБАЯ

Аннотация. Цикл поэм «Сорок богатырей Крыма» представляет собой историко-художественное повествование о размежевании тюркских народов на несколько государств (впоследствии восстановленных), а также их духовном становлении. Определение ареала и духовной основы формирования

феноменов «ногайской благородности», «создание казахского духа, казахского происхождения» через изучение языкового потенциала поэмы должно стать новым направлением исследования, связанным с циклом поэм «Сорок богатырей Крыма». Проблема изучения «историко-географического пространства поэмы, языковой, поэтической среды, создающей поэму» до сих пор оставалось без внимания. Это связано с тем, что географические и лингвистические данные, последовательность событий, судьбы главных героев, созвучные с историческими личностями, сформировали «ногайская традицию поэм-жырау». Цикл поэм исследовался в филологическом, отчасти историческом контексте. Также в исследованиях, проводившихся до сегодняшнего дня, лингвистическое описание цикла поэм ограничивалось объяснением значения отдельных слов в тексте (что также не является полным историко-этимологическим анализом), приведением списка топонимических, антропонимических, этнонимических названий. Изучение цикла поэм «Сорок богатырей Крыма» С. Кондыбаем на основе заложенного им нового комплексного метода было посвящено классификации, сбору, систематизации в одном лингвистическом пространстве знаний, связанных с географией, историей, литературой (фольклором, мифологией), философией, теологией.

В данной статье анализируются труды С. Кондыбая, который рассматривал в новом направлении генезис, ареал формирования историко-поэтического произведения «Сорок богатырей Крыма».

Ключевые слова. Сорок батыров Крыма, Серикбол Кондыбай, генезис, поэтический ареал, тюркский архетип, сингармонический вариант, ономология, мифология.

B.I. NURDAULETOVA

Yessenov university, Republic of Kazakhstan, Aktau

CYCLE OF POEMS «FORTY HEROES OF CRIMEA» IN THE RESEARCH OF SERIKBOL KONDYBAY

Abstract. The cycle of poems «Forty heroes of Crimea» is a historical and artistic narrative of the transformation of peoples of Turkic origin into several state structures, as well as their spiritual formation. A new area of research related to the «Forty heroes of Crimea» should be considered to determine the area of formation and spiritual basis of the phenomena of «Nogai genealogy», «kazakhization, Kazakh origin» through the study of educational information in the linguistic potential of the poem. In fact, it can be seen that the study of «the historical and geographical space of the poem, the linguistic and poetic environment that gives rise to the poem» has been neglected as an open problem. The cycle of poems was born in the era of the Golden Horde, in the XIV-XV centuries, formed the scientific axiom «nogaili zhyrau

tradition», which gave birth to the poem, and any of the researchers worked on further scientific substantiation of this axiom, the search for scientific and historical evidence in different directions around this truth. The cycle of poems is studied in a philological, partly historical background. In addition, the linguistic description of the cycle of the poem was limited to explaining the meaning of individual words in the text (which is also not a complete historical and etymological analysis), giving a list of toponymic, anthroponymic, ethnonymic names. A new comprehensive method of studying the cycle of poems «Forty heroes of Crimea», founded by S. Kondybay, is intended to consolidate, summarize and systematize the knowledge base in the subjects of Geography, History, Literary Studies (folklore studies, mythology), philosophy, and theology in one linguistic space.

In this article, we will analyze the works of S. Kondybay, who considered the genesis of such a historical and poetic work as «Forty heroes of Crimea» in a new direction, and make efforts to reveal the methodology of his research. A new comprehensive method of studying the cycle of poems «Forty heroes of Crimea», founded by S. Kondybay, is intended to consolidate, summarize and systematize the knowledge base in the subjects of Geography, History, Literary Studies (folklore studies, mythology), philosophy, and theology in one linguistic space.

In this article, we will analyze the works of S. Kondybay, who considered the genesis of such a historical and poetic work as «Forty heroes of Crimea» in a new direction, and make efforts to reveal the methodology of his research.

Keywords. Forty batyrs of Crimea, Serikbol Kondybay, genesis, poetic area, Turkic archetype, synharmonic variant, onomology, mythology.

References

1. Zhirmunskij V.M. Tjurkskij geroicheskiy jepos. Leningrad: Nauka, 1974. – 723 s.
2. Sikaliev, M. Nogajskij geroicheskiy epos: sposoby epicheskogo izobrazheniya geroev Nogaj. – Majkop, 2008. – 161 s.
3. Qondybai, S. Müryn jyrau müralary. Almaty: Arys, 2010. – 380 b.
4. Qazaq qoljazbalarynyñ ğylymi sipattamasy. Toğyzynşy kitap. Almaty: Til baspasy, 2012. – 360 b.
5. İdägä. Qazan: Tatarstan kitap nәşriaty, 1988. – 254 b.
6. Başkort halyq ijady. 5-t. Öfö: Kitap, 2008. -392 b
7. Edige. Öteniaz varianty. Nökis: Qaraqalpaqstan, 2008. – 207 b.
8. Asanov J. Edige: aңызdar men jyrlar. – A.: Orhon, 2008. – 312 b.
9. Qondybai, S. Esen-qazaq. – Almaty: Arys, 2008. – 400 b.
10. Küderinova, Q. Birge jāne bölek jazylatyn sözderdiñ orfografiasy. – Almaty, 2007. – 144 b.
11. Sağyndyqūly, B. Qazaq tılı leksikasy damuynyñ etimologialyq negizderi. – Pavlodar: S.Toraıǵyrov atyndaǵy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 261 b.

12. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskiih jazykov. Fonetika. – Moskva, 1984. - 852 s.
13. Bernshtam A. Sledy dzhekaniya v tjurkskih jazykah Srednej Azii. <https://forum.eurasica.ru/topic/5018-nachal'nye-j-dz-dzh-zh-ж-z-v-tjurkskih-jazykah/>
14. Shherbak A.M. Sravnitel'naja fonetika tjurkskih jazykov (imja). Leningrad, 1970. – 204 s.
15. Tomanov, M. Qazaq tiliniñ tarihi grammatikasy. S.Toraıǵyrov atyndaǵy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 411 b

Автор туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Бибайша Ильяқызы – филология ғылымдарының докторы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Нурдаулетова Бибайша Ильясовна – доктор филологических наук, профессор Каспийского университета технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Nurdauletova Bibaisha Iliasovna - doctor of philology, professor. Caspian University of technology and engineering named after Sh. Esenov, Aktau, Kazakhstan.